

Ігор ГИРИЧ (Київ)

ЛІТЕРАТУРА І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЧІЛЬНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА ДДНІПРЯНЩИНИ

(середина – кінець ХІХ ст.)

Українським інтелектуалам і громадським діячам у часи, коли лише починала формуватися модерна національна свідомість, було досить складно знайти однодумців біля себе. Таких спільно мислячих людей було зовсім небагато. Тому дуже велике значення мала література, книжки, які будили національні почуття, мобілізували окремих індивідуумів до громадської праці.

Відомо, який вплив на Т. Шевченка справило читання “Історії Русів” Псевдокониського. Формування світогляду безпосередньо залежало від певних книжок, які той чи інший суспільний діяч вчасно прочитав. У романтичну добу науку сприймали крізь призму емоційного забарвлення подій. Відтак, для українців-романтиків “Історія Русів” здавалася найважливішою історичною лектурою, а професор Московського університету Осип Бодянський видав цю річ як історичний документ у 1846 р. в “Чтениях Московского общества истории и древностей российских”. Хоч насправді це був політичний памфлет автономістів – вихідців з козацької старшини, для яких історична правдивість і критичне ставлення до джерела були другорядними у порівнянні з тенденцією зображати українську політику супроти російського уряду. Він не належав до історичних джерел і з’явився, можливо, за чверть століття до публікації.

Другою визначальною книжкою для перших націоналістів був збірник “Малороссийских песен...” М. Максимовича 1827 р. Саме ці пісні унаочнювали тезу про етнографічну окремішність українців від росіян. Пантелеймон Куліш писав про себе і М. Костомарова в юності: “Мы все питомцы общерусских школ вначале пренебрегали хохлатчиной и думали на языке Пушкина. Но с обоими нами, на двух отдалённых точках Малороссии, произошел замечательный случай. Ему в Харькове попал в руки сборник [...] Максимовича 1827 года, а я в Новгород-Северском так же случайно сделался обладателем другого сборника украинских дум и песен того же Максимовича, 1834 года. Мы оба в один день из великорусских народников сделались народниками малорусскими”¹.

М. Костомаров прочитав збірник М. Максимовича 1837 р. в Харкові, коли навчався в Харківському університеті. Одночасно він прочитав збірник російських пісень Сахарова та збірник історичних дум М. Максимовича. Українські народні пісні його так захопили, що заповнили всю його увагу і почуття. За місяць він вивчив

¹ *Кулиш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // *Хроніка* 2000. – Київ, 2009. – Вип. 78. – С. 208.

його напам'ять. Після того визріло бажання розглядати народну творчість поруч із літописами як джерело для вивчення історії. Вони спонукали його до власної поетичної творчості, а згодом і підказали тему магістерської праці. В “Запорозькій старовині” І. Срезневського його також зацікавили народні пісні, хоч це і були фальсифікати, про що М. Костомаров дізнався пізніше².

Відразу ж потому він розпочав знайомитися з українською художньою літературою і почав вчити розмовну мову, захопився збиранням фольклору та етнографічними експедиціями. Він читав “Енеїду”, “Солдатський портрет” Г. Квітки-Основ'яненка. З історичної лектури простудіював “Историю Малой России” Д. Бантиш-Каменського³.

Цікаво, що поезія Т. Шевченка стала для П. Куліша і М. Костомарова ще одним джерелом усвідомлення своєї національності. “Его язык, – писав Панько Олелькович, – действовал на нас как зараза. На юношеском сердце нашем, спокойно блаженном под влиянием общей русской науки и поэзии, сделали рану неведомые сочинители таких парадоксов, какими полна летопись Конисского, знаменитая в этом отношении “История Руссов”. Шевченко, воспитанный чтением псевдоконисского, расстраивал эту рану, и мы сделались ненавистниками не только тех, которые, по нашему детскому воззрению, были виновниками бедственного положения нашей родной Украины, но и самих москалей, этого по нашему тогдашнему мнению, грубого и ни к чему высокому не способного народа, который мы звали кацапами”⁴.

Володимир Антонович в Одеському ліцеї та гімназії, навчаючись під керівництвом іноземця Діделя, читав твори французьких енциклопедистів і просвітників, які заклали в ньому демократичні переконання. Він простудіював в оригіналах Монтеск'є, Руссо і Вольтера, а з історії – праці А. Скальковського “История Новой Сечи” і “Наїзди гайдамаків”⁵.

Його товариш-співлідер по Київській громаді, Михайло Драгоманов у автобіографії серед прочитаних у юнацтві книжок не називає української літератури. Будучи учнем Гадяцької повітової школи (1849–1853), він читав М. Карамзіна “Историю государства Российского”, а вже у Полтавській гімназії (1853) засвоїв античну класику (що привело його до обрання фаху історика-стародавнього світу, Давнього Риму зокрема) – Гомера, “Исторію Греції” Жілліса. У п'ятому класі гімназії М. Драгоманов зачитувався творами О. Герцена, “Исторією XVIII ст.” Шльоцера, працями істориків Маколея, Прескота, Гізо (останнього в оригіналі), а також згадувану майже усіма фаховими істориками знамениту працю Д. Бантиш-Каменського⁶.

Спільна література – найкращий засіб формування свідомісної єдності серед різноетнічного громадянства. Особливо, якщо йдеться про тексти Святого Письма, релігійну та віросповідну літературу XVII–XVIII ст. Євген Чикаленко мав рацію, коли писав: “якби Никон, патріарх московський, не поправив був московських книжок і не наблизив московських книжок і московських церковних обрядів до українських, то весь народ московський, з своєю інтелігенцією, бюрократією і царями,

² *Костомаров М.* Автобіографія // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го століття / ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк: УВАН, 1989. – С. 78–79.

³ Там само. – С. 80–81.

⁴ *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове... – С. 211.

⁵ *Антонович В.* Автобіографічні записки // Самі про себе... – С. 147.

⁶ *Драгоманов М.* Автобіографія // Там само. – С. 115–116.

держався б, як тепер старовіри, окремої від українців обрядності”⁷. А отже, українці та росіяни були б двома відмінними етносами не лише на рівні широкого загалу, але й, що найголовніше, еліти.

Отже, коли постало завдання відокремитися політично від Росії, на порядку денному постало питання творити свою книжку, періодичні органи – свою друковану “правду”. Таким першим періодиком стала петербурзька “Основа” В. Білозерського і П. Куліша. Але вона, попри те, що там друкувалися найбільші українські інтелектуали того часу, не змогла протриматися на кошти передплатників і не знайшла на своє утримання мецената. І це при тому, що у ній друкувався геніальний Т. Шевченко, – з прикрістю відзначав цей сумний факт недорозвиненості тодішнього українського суспільства Є. Чикаленко⁸. Можливо, причина була в тому, що свій орган колишні кирило-мефодіївці хотіли оперти суто на нащадках старшини, дідичах-землевласниках, без участі третього класу, національної буржуазії. Але національної буржуазії як такої практично не існувало. Чиновний клас етнічних за походженням українців переважав над верствою підприємців.

Перший етап зацікавлення українським для багатьох діячів припав на часи навчання у гімназії. Михайло Грушевський навчався у Тифлісі, далеко від материкової України. Перші свідомо прочитані твори були з книжок, які зберігалися в гімназійній бібліотеці. Спершу це були російськомовні книжки: твори М. Карамзіна, у тому числі його “Історія...”, “Енеїда” Вергілія в поганенькому російському перекладі, “Фрегат “Паллада” Гончарова та три томи М. Гоголя, які читав і перечитував багато разів. Українські друки потрапили до рук М. Грушевського лише під час літніх канікул, коли він перебував у Сестринівці. І цими першими українськими книжками були Кулішева “Хата” та “Енеїда” І. Котляревського⁹. Поему І. Котляревського радив батькові М. Грушевського купити його колега з педагогічного відомства, директор Ставропольської гімназії “малорос” А. Пузиревський. І батько цієї поради не забув, але твір на Грушевського особливого враження не справив¹⁰.

З художньої української літератури найулюбленишим письменником М. Грушевського був І. Нечуй-Левицький. Від 1883 р., коли молодий Михайло побував у київській книгарні Старої громади Л. Ільницького, почав виписувати книжки за її каталожком на шість сторінок. У своїх спогадах він наводить список прочитаних художніх творів. Це були повісті Нечуя “На Кожум’яках”, “Дві московки”, “Бурлачка”, Кулішеві “Досвітки”, твори Єремії Галки (Костомарова), повісті О. Федьковича з програмною передмовою М. Драгоманова, “Сербські пісні” в перекладі М. Старицького, альманах “Луна”. Особливо подобалися М. Грушевському оповідання Д. Мордовця¹¹.

“Кобзаря” Т. Шевченка, твори О. Стороженка і Марка Вовчка придбати в часи навчання в гімназії М. Грушевському не вдалося. Старі накладки були розпродані, а нових видань на початок 1880-х рр не з’явилося.

Багато читати М. Грушевський став у четвертому класі, тобто у 1882 р. Улюбленим письменником спочатку був для нього Іван Тургенєв. Він зачитувався

⁷ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 338–339.

⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Київ, 2004. – Т. 1 (1907–1917). – С. 209 (запис за 3 лютого 1912 р.).

⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 126–127.

¹⁰ Там само. – С. 135.

¹¹ Там само. – № 12. – С. 124.

“Асею”, “Первой любовью”, “Вешними водами”, “Накануне”, “Дворянским гнездом”. Його приваблювали в російському класикові образи ідеалізованих шукачів правди та шляхетних молодих дівчат і жінок. Найулюбленішими західними авторами в російських перекладах були французи А. Доде, натураліст Е. Золя і німець Шпільгаген¹². Публіцистику він черпав із “Вестника Европы” за 1860–1870-ті рр. та “Русского слова”. Тоді ж були прочитані перші наукові праці, зокрема “Історія слов’янських літератур” О. Пипіна та В. Спасовича¹³.

Особливо вплинуло на формування суспільних і наукових поглядів молодого Михайла “Очерки історії української літератури” М. Петрова. А глибоке враження від читання “Очерків...” справляло відчуття “походу розпорощених, різномасних, різночинних українських письменницьких сил на відродження українського” слова, поезії, життя¹⁴. Тоді ж М. Грушевському потрапили до рук “Исторические песни малороссийского народа” (1874) В. Антоновича та М. Драгоманова та “Російсько-український словник” Левченка. Хоч у бібліотеці гімназії творів українського письменства не було, але зберігалися етнографічні збірники А. Метлинського і М. Максимовича. До другого він повернувся майже через півстоліття, присвятивши цьому збірникові М. Максимовича статтю і відзначивши в журналі “Україна” (1927) сто років наукового українознавства. Одночасно з етнографічними збірниками М. Грушевський ознайомився з “Історією Малоросії” М. Маркевича та “Історією Нової Січі” А. Скальковського, читав про українську літературу в хрестоматії “Поезія слов’ян” Гербеля¹⁵.

З наукової літератури М. Грушевському подобалися праці М. Костомарова. Але не “будила ентузіазму” описова манера письма цього історика, за яку того якраз хвалила тогочасна критика, подаючи праці вченого як взірць художнього зображення історії. Натомість захоплювали більше дослідження концептуального (“синтетичного”) характеру – короткі статті “Две русские народности” та “Мысли о федеративном начале Руси”. Вони справили куди помітніше враження, ніж монографічні праці про Б. Хмельницького та Руїну, які видавалися Михайлові Сергійовичу поверховими і механістичними. Він побачив у них небажання автора заглибитися у мотиви і причини подій¹⁶.

Батько М. Грушевського був співучнем Ф. Лебединцева в київських духовних закладах, а тому, як почав виходити журнал “Киевская старина”, батько зробив для Михайла предплату на рік, і цим не лише зробив приємність, але, можливо, “передбачив” дорогу для подальших занять сина. З насолодою М. Грушевський заглибився в ключові статті журналу, які написав В. Антонович: “Киев, его судьба и значение в XIV–XVI вв.” та про київських вїтїв Ходик. Промовляли до серця “Печерські антики” М. Лескова, де розповідалося й про батьківського кузена Єфима Михайловича Ботвиновського. М. Грушевський називав навіть себе заочним учнем “Киевской

¹² Грушевський М. Спомини... – № 12. – С. 117.

¹³ Там само. – С. 121–122.

¹⁴ Там само. – С. 125.

¹⁵ Там само. – С. 117–118.

¹⁶ Там само. – С. 122–123.

старини”¹⁷. Можливо, саме після читання цього журналу в нього виникло бажання стати редактором і видавцем.

Олександр Лотоцький був на чотири роки молодший від М. Грушевського і його свідомість, природньо, формував приблизно той самий перелік назв книжок. У 12 років він прочитав “Хмари” І. Нечуя-Левицького. Цей роман, як визнавав сам Олександр Гнатівич, заклав базу його розумового і громадянського світогляду. Та база далі лише скріплювалася та розширювалася, але з народно-демократичного ґрунту О. Лотоцький уже не сходив. У юні літа йому потрапив до рук і знаменитий позацензурний празький двотомовий “Кобзар” у блакитній оправі з тисненням 1876 р. видання¹⁸.

Українство молодшого товариша О. Лотоцького Сергія Єфремова йшло від душі – із землі, води, з повітря. Воно було навколо, у стихії українського села. У своїх спогадах він писав, що українство розливалось у повітрі¹⁹. Проте і Сергієві Олександровичу для усвідомлення себе українцем головну допомогу надали книги. Першими, які потрапили до його рук, були “Родное слово” та хрестоматія “Детский мир” К. Ушинського²⁰. Писав їх українець за походженням, який російською мовою вкладав читачам любов до рідного українського народу. В п’ять років він уже міг, завдяки навчанню вдома, читати російською та церковнослов’янською мовами²¹.

На відміну від М. Грушевського, С. Єфремов найбільше часу проводив у бібліотеці батька – священика с. Пальчик на Звенигородщині. Там він знайшов підшивки за багато років “Киевского народного календаря” Андріяшева, який, незважаючи на своє завдання, – російщити молодого читача – справляв зворотній вплив. Саме він закладав первісну основу для українського світогляду С. Єфремова²². Ці календарі він відзначав поруч із творами М. Гоголя головними націотворчими книжками. А все тому, що в календарі друкувалися історичні нариси з української історії: про козацтво, Б. Хмельницького та ін. Обрусительна тенденція календарів відпадала сама собою, а факти залишалися, будуючи зовсім зворотню перспективу.

Величезне враження на малого Сергія справив “Тарас Бульба” Миколи Гоголя. Він надовго зробився зразком героя і хлопця лише дивувало, що принадного ймення Тараса Бульби не було в списках українських гетьманів, бо такий лицар напевно мав би бути не менше, ніж гетьманом²³.

Євген Чикаленко так само високо підніс значення творчості М. Гоголя для українізації інтелігенції. І зазначав, що якби “Тараса Бульбу” автор відразу написав українською мовою, то українське відродження розвивалося б зовсім іншими

¹⁷ *Грушевський М.* Спомини. – № 12. – С. 119–120.

* Цікаво, що в радянський час “Хмари” не входили до обов’язкової програми української літератури в середній школі, яка віддавала перевагу повістям “Кайдашева сім’я” та “Микола Джеря”; другий – за революційність. “Хмари” – це роман про українську інтелігенцію, який маніфестував її повернення лицем до народу, потребу її українізації, тому його й замовчувало цензуроване компартією радянське літературознавство.

¹⁸ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 19.

¹⁹ *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 226.

²⁰ Там само. – С. 217–218.

²¹ Там само. – С. 213.

²² Там само. – С. 221.

²³ Там само. – С. 225.

темпами і мало би більший успіх. “Тарас Бульба зробив на мене таке враження, – писав Євген Харлампович, – що я цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові; вечорами я довго не міг заснути і все мріяв про те, як Колюмб, найти нову землю і там заснувати Запорізьку Січ”²⁴.

Ще в 1870-х рр. Є. Чикаленко прочитав і “Кобзаря” Т. Шевченка у нелегальному в Росії виданні 1876 р. Цю книгу він взяв у сусіднього панка Юхима Полтарескула, зукраїнізованого молдованина за походженням, який, будучи неграмотним, не пошкодував 25 крб., величезних на той час грошей, щоб купити цей “Кобзар”. Такі гроші коштувала тоді десятина поля. І це при тому, що новочасної української свідомості в цього та інших перешорських панів Є. Чикаленко не спостерігав, хоч усі вони залюбки слухали рецитуння творів Т. Шевченка²⁵.

“Енеїду” І. Котляревського С. Єфремов прочитав уже в уманській бурсі. На відміну від М. Грушевського, що мав науковий склад мислення, “Енеїда” справила велике враження на Сергія Олександровича. Пригоди Енея на довгий час затьмарили навіть славні вчинки Кривавої Руки та інших Емарових героїв. Тоді ж була прочитана і “Кайдашева сім’я”, “Дві московки”, “Баба Параска та баба Палажка” І. Нечуя-Левицького. Останні твори вже здалися кращими за “Енеїду”²⁶.

“Кобзар” на С. Єфремова спочатку не справив такого виховного враження, як на інших колег з національно-демократичного табору тієї ж генерації. Його у петербурзькому виданні 1883 р. Сергій Олександрович читав у надто малому віці, щоб оцінити поетичний талант Т. Шевченка. Сам же факт української мови у книзі його не здивував, бо українські книжки читав і раніше, і ця письмова українська йому здавалася цілком природньою. Спочатку врізалися у свідомість сюжетні твори Т. Шевченка “Катерина”, “Наймичка”, “Тайдамаки”. Геніальну ж лірику він оцінив лише згодом, коли почав свідомо шукати опертя для своєї національної стихії²⁷.

У семінарські роки, на початку 1890-х, С. Єфремов прочитав женевське видання П. Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, “Люборацькі” А. Свидницького, “В поті чола” І. Франка, “Хмари” й інші повісті І. Нечуя-Левицького, повісті Б. Грінченка “Соняшний промінь” і “На розпутті”. З наукових праць він ознайомився з історіями української літератури авторства М. Петрова та О. Огоновського²⁸. У Київській семінарії С. Єфремов почав регулярно читати західноукраїнські періодичні видання “Зорю”, “Правду”, “Народ”, “Буковину”. Ці видання зберігалися в підпільній бібліотеці в “Ельдорадо” у Л. Скочковського. З російської літературної критики С. Єфремов перечитав усю російську публіцистичну і літературознавчу класику: Белінського, Добролюбова, Писарева, Михайловського, Лаврова, Чернишевського, Щелгунова, Решетнікова. Успенського, Салтикова-Щедрина, траплявся і заборонений О. Герцен²⁹. Народник Михайловський став зразком критика і мислителя для С. Єфремова. Однак, саме українська література давала ґрунт, до якого мали прикладатися думки світочів демократичної російської думки. Улюбленими російськими журналами

²⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... – С. 79–80.

²⁵ Там само. – С. 161.

²⁶ Єфремов С. Про дні минулі... – 2002. – № 2 (23). – С. 222.

²⁷ Там само. – № 1 (22). – С. 221.

²⁸ Там само. – 2003. – № 1 (26). – С. 238.

²⁹ Там само. – С. 148–149.

були поступові “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Мир Божий”, “Русское Богатство” та “Неделя”³⁰.

Приклад поступової російської літератури підказав С. Єфремов поставити національну суспільну цінність на рівень загальнолюдської цінності. Він писав, як взяв приклад з визначного критика і мислителя М. Михайловського, який ставив своє “nicht” перед бажанням суспільства втрутитися в особисте окремо взятої людини. С. Єфремов таке право особистості поширював на право національне: захист національної свободи від посягань шовіністично й імперськи налаштованого соціуму та окремих його представників³¹.

Зібравши докупи свідчення П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, Є. Чикаленка, М. Грушевського, О. Лотоцького, С. Єфремова, можна також навести назви тих книжок, які насамперед спричинилися до формування їхньої української самоідентифікації та свідомості. Усі восьмеро, або більшість із них, вказали на “Історію Русів” Псевдокониського, “Малороссийские песни...” М. Максимовича, “Енеїду” І. Котляревського, “Тараса Бульбу” М. Гоголя, поезії Т. Шевченка, синтетичні статті М. Костомарова, “Историю Малой России” Д. Бантиш-Каменського”, журнали “Основа” і “Киевская старина”, повісті І. Нечуя-Левицького і, передусім, його роман “Хмари”. Майбутні провідні українські інтелігенти починали читати російською мовою, і лише після того наново відкривали для себе українську літературу – ситуація, поширена впродовж дореволюційного часу.

Ставши діячами культури, вони самі намагалися творити, українізуючи літературу. О. Лотоцький і С. Єфремов упорядковували і писали читанки для дітей. Сергій Олександрович вибирав із відповідних читанок підхожий матеріал для перекладу, зокрема з “Детского мира” К. Ушинського, але більшість тих праць не дозволила видати цензура, яка накладала резолюцію: “Дети должны учиться по-русски”³². Зібраний матеріал С. Єфремов використав у своїх пізніших “Віночках...”.

Євген Чикаленко, пишучи свої “Розмови про сільське господарство” для селян, другою метою, після ознайомлення з прогресивними методами ведення господарства, мав ширення в масах української мови. Протягом майже двадцяти років у різних виданнях було видано 500 тисяч примірників і Євген Харлампович усвідомлював неабияку користь від цього для формування української свідомості серед селянства³³.

Проте, звісно, саме “Кобзар” був найсильнішою ідейною зброєю українізації широкого загалу. Є. Чикаленко ні на хвилину не упускав можливість зловити нові душі у мереживо української пропаганди, тому постійно возив зі собою “Кобзаря” та “їздячи в поїздах третього класу з народом, викладав цю книжку на столі в розгорнутому вигляді в надії, що знайдуться бажаючі її прочитати. Реакція була різною: правобережні селяни мало цікавилися книжкою, яка розкритою лежала на лавці, натомість селяни з Лівобережжя просили дати її почитати”³⁴.

³⁰ Єфремов С. Про дні минулі... – 2003. – № 1 (26). – С. 153–154.

³¹ Там само. – С. 155.

³² Там само. – № 3 (28). – С. 200.

³³ Чикаленко Є. Щоденник... – Т. 1 (1907–1917). – С. 123.

³⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... – С. 253.

Багато нових душ залучив до українства таким робом книгар магазину “Киевской старины” Василь Степаненко, який став завідувачем книгарні у 1899 р. Вона містилася в Києві на Безаківській (нині С. Петлюри), 14. Магазин цей розпочав роботу восени 1897 р. і відразу став основним центром для комунікації усіх нечисленних інтелігентних українців Києва та його гостей. Тут дізнавалися про адреси потрібних людей, передавали листи і записки, перетиналися шляхи провінційних діячів, які опинялися у столиці в різних справах і заходили купити книжку. В книгарні обмінювалися думками про прочитане між собою та із її співробітниками. Сюди приносили рукописи літератори-початківці. Саме зі спілкування з керівником книгарні розпочався творчий шлях таких класиків нашої літератури, як Архип Тесленко і Володимир Винниченко. В книгарні продавалися й книжки, видані в Західній Україні, тут був центр розповсюдження видань НТШ, можна було придбати томи “Історії України-Руси” М. Грушевського.

Книгарня тривалий час була дефіцитною і Всеукраїнська безпартійна організація, яка фактично кермувала нею, докладала кошти для погашення її боргів. Десь близько 1903 р. книгарня почала давати деякі прибутки. Їх витрачали на видання нових книжок³⁵. Той дохід найкраще свідчив про зростання національної свідомості серед загалу.

Про В. Степаненка С. Єфремов писав: “Зовсім не комерсант, Степаненко був добрим агітатором; без його характерної постані в смушевій шапці й безрукавному кожущку книгарня й наполовину не справляла своєї просвітньої роботи. Суворий та різкий в торговельних справах, він був надто лагідний, на всяку послугу готовий, коли справа йшла про здобуття для українства нової людини. У нього в книгарні через те завжди повно було людей, а по кишенях листів з усякими запитаннями, повідомленнями, просто навіть виявленням почуттів”³⁶.

Від 1893 р. розпочав видавати українські книжки у Чернігові Борис Грінченко, а вже у 1895 р. діяти видавничий гурток “Вік”. Він багато корисного зробив для ширення української пропаганди. В організації “Віку” під керівництвом О. Кониського взяли активну участь С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Дурдуківський і В. Страшкевич.

Початок ХХ ст. вже висунув нові книжки, які формували українську свідомість. І серед їхніх авторів були ті люди, які за 30–40 років перед тим виховувалися на працях М. Максимовича та М. Костомарова. Тепер далеко ширший загал читачів читав “Історію України” М. Аркаса, “Глюстровану історію України” та “Історію України-Руси” М. Грушевського, “Самостійну Україну” М. Міхновського, “Шляху на Україну” та “Z dziejów Ukrainy” В. Липинського, “Історію українського письменства” С. Єфремова, “Модерне москвофільство” Д. Донцова. Нові часи потребували нових книжок. Україна увійшла в добу боротьби за незалежну соборну державу.

³⁵ Єфремов С. Про дні минулі... – 2003. – № 3 (28). – С. 190.

³⁶ Там само.